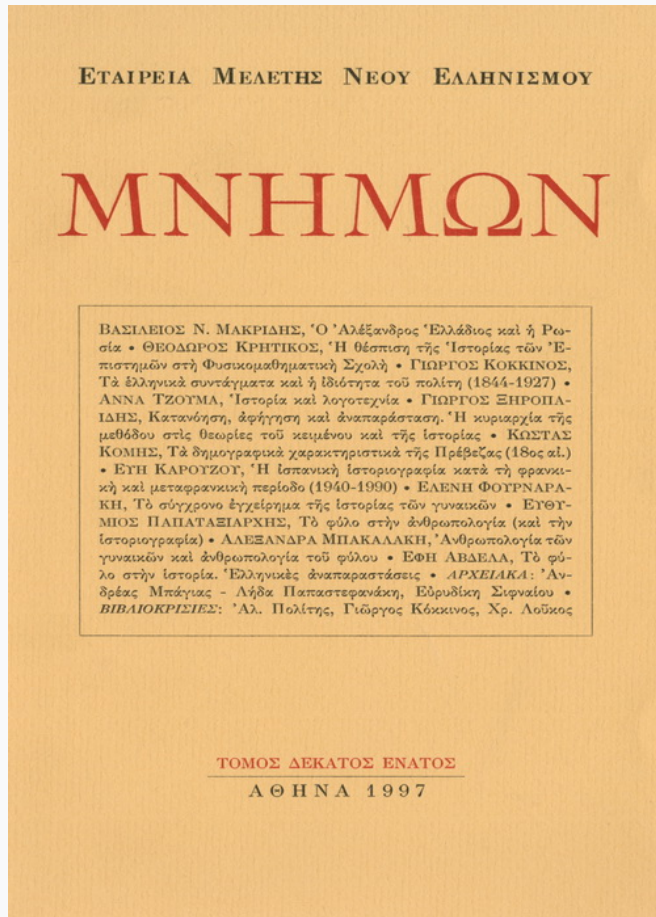

Μνήμων

Τόμ. 19 (1997)

ΤΑ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ (18ος αι.)

ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΜΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.292](https://doi.org/10.12681/mnimon.292)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΜΗΣ Κ. (1997). ΤΑ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ (18ος αι.). *Μνήμων*, 19, 143-160. <https://doi.org/10.12681/mnimon.292>

ΤΑ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ (18ος αι.)

1. Χώρος και οικονομία

Οι όροι ανάπτυξης της Πρέβεζας και οι σχέσεις της με τον περιβάλλοντα χώρο καθορίστηκαν από δύο αλληλεξαρτούμενους παράγοντες: τη γεωγραφική της θέση και τις πολιτικές συγκυρίες¹.

Η Πρέβεζα αναφέρεται για πρώτη φορά στο *Χρονικό του Μορέως*, όπου περιγράφεται η λεηλασία της περιοχής το 1292, από τους Γενουάτες². σημειωτέον δε ότι στη γαλλική εκδοχή του *Χρονικού* υπάρχει αναφορά στη «*vieille cité de la Prevasse*»³. Το στοιχείο αυτό προβλήθηκε ιδιαίτερα από την έρευνα, αν και υποστηρίχθηκε σαφώς η ταύτιση της «Παλαιοπρέβεζας» με την ερειπωμένη τότε Νικόπολη⁴.

Το παρόν κείμενο αποτελεί συνοπτικό απόσπασμα μεγάλης σε έκταση μελέτης, που βρίσκεται στο στάδιο της τελικής διαμόρφωσης. Έτσι, εκ των πραγμάτων, απουσιάζουν από εδώ ορισμένα βασικά στοιχεία τα οποία περιλαμβάνονται στο πρωτότυπο, όπως το Παράρτημα με τις πηγές και τους αναλυτικούς πίνακες, ολόκληρα κεφάλαια όπου εξετάζονται ειδικά θέματα και, βεβαίως, ένα μεγάλο μέρος των βιβλιογραφικών παραπομπών. Ελπίζουμε, ωστόσο, ότι σύντομα θα εκτυπωθεί η εργασία στην πλήρη μορφή της.

1. Β. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική εξέταση*, έκδ. Δήμου Πρέβεζας, Πρέβεζα 1991, σ. 35-47, 211-215.

2. John Schmitt, *The Chronicle of Morea. Το Χρονικόν του Μορέως*, Groningen 1967, σ. 589. J.-A.-C. Buchon, *Recherches Historiques sur la Principauté Française de Morée et ses hautes Baronnies*, τόμ. 2, Παρίσι 1845, σ. 328. *Το Χρονικόν του Μορέως. Το ελληνικόν ζείμενον κατά τον Κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεων και παραλλαγών εκ του Παρισιού*, Εισαγωγή, Υποσημειώσεις και Επεξεργασίας υπό Πέτρου Π. Καλονάρου, Αθήναι 1940, σ. 365.

3. Jean Longnon, *Livre de la Conquête de la Principauté de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, Παρίσι 1911, σ. 253.

4. Π. Φουρικής, «Η Πρέβεζα. Θέσεις-Κτίσεις-Όνομα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 1 (1924), σ. 280, 292. Βλ. επίσης: «Μικρά συμβολή εις την ηπειρωτικήν ιστορίαν. Νικόπολις-Πρέβεζα. Β' Πρέβεζα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4 (1929), σ. 265, 267. Αλ. Σαββίδης, «Η τουρκική κατάληψη της Πρέβεζας από τα Βραχέα Χρονικά», στο Αλ. Σαββίδης, *Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και Τοπικής Ιστορίας. Ανατύπωση*

Πάντως, το γεγονός και μόνο της λεηλασίας περιγράφει, έστω έμμεσα, την ύπαρξη ενός μόνιμα εγκατεστημένου πληθυσμού στην περιοχή⁵. Παράλληλα, η ανάλυση του τοπωνυμίου μάς δίνει συμπληρωματικές πληροφορίες. Σχετικά έχει επισημανθεί τόσο η απώτερη σλαβική καταγωγή της λέξης όσο και η αλβανική μεσολάβηση [prenëza, έναρθρος τύπος του (prenë)+zë(prenë, -a, διάβαση, δρόμος, πέρασμα)]⁶. Δηλαδή, προβάλλει έτσι η ύπαρξη ενός οικισμού, συνδεδεμένου με την περαίωση αλβανοφώνων στην αντίπερα ακαρνανική ακτή, με προφανή κατεύθυνση προς νότον⁷. Συνεπώς, τεκμηριώνεται η ύπαρξη μιας πρώιμης αλβανικής διασποράς, επιβεβαιώνοντας κάποιες υποθέσεις συγγραφέων που έχουν ασχοληθεί με το θέμα⁸.

Μετά την πρώτη μνεία, η Πρέβεζα εξαφανίζεται από τις πηγές, σε σημείο ώστε να μας διαφεύγει και αυτό ακόμη το έτος κατάληψής της από τα οθωμανικά στρατεύματα. Πάντως, ως πιθανότερο έχει προταθεί τελευταία το 1477/1478, ενώ, καθώς γνωρίζουμε, ακολούθησε η οχύρωσή της κατά το 1486/1487 και 1495⁹. Η προσάρτησή της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έθεσε τους όρους ανάπτυξης, στο πλαίσιο τόσο των τοπικών όσο και των γενικών αναγκών της Αυτοκρατορίας: η Πρέβεζα εξελίχθηκε σε σημαντικό ναύσταθμο του οθωμανικού στόλου και ορμητήριο-καταφύγιο των μουσουλμάνων κουρσάρων, στο πλαίσιο της αντιπαλότητας με το βενετοκρατούμενο Ιόνιο¹⁰. Παράλληλα, ανα-

άρθρων 1980-1991, Αθήνα 1992, σ. 403 [το ίδιο στα *Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Ιστορία της Πρέβεζας»* (Πρέβεζα 22-24 Σεπτ. 1989), Πρέβεζα 1993, σ. 30].

5. Φουρίκης, «Η Πρέβεζα...», *ό.π.*, σ. 283.

6. Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941, σ. 64· Vedat Korkona, *Fjalor Shqip-Frenjishi*, Τίρανα 1977, σ. 413· Φουρίκης, *ό.π.*, σ. 283-292· ο ίδιος, «Μικρά συμβολή, Β' Πρέβεζα», *ό.π.*, σ. 265· Peter Soustal - Johannes Koder, *Nikopolis und Kephallënia, Tabula Imperii Byzantini*, III, Βιέννη 1981, σ. 242.

7. Φουρίκης, «Η Πρέβεζα...», *ό.π.*, σ. 293-294· ο ίδιος, «Μικρά συμβολή..., Β' Πρέβεζα», *ό.π.*, σ. 263-266.

8. Φουρίκης, «Μικρά συμβολή..., Β' Πρέβεζα», *ό.π.*, σ. 265-266· Κ. Μπίρης, *Αρβανίτες. Οι Λωριείς του νεωτέρου Ελληνισμού. Ιστορία των Ελλήνων Αρβανιτών*, Αθήναι 1960, ανατύπ. 1996, σ. 53· Alain Ducellier, «Les Albanais du XIe au XIIIe siècle: Nomades ou sédentaires?», στο A. Ducellier, *L'Albanie entre Byzance et Venise, Xe-XVe siècles*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1987, αρ. VI, σ. 34-35.

9. Σαββίδης, *ό.π.*, σ. 408 και 35-36 αντίστοιχα· ο ίδιος, «Το χρονικό της Πρέβεζας», στο Λεύκωμα «Πρέβεζα» [χωρίς σελιδαρίθμηση], έκδ. Δήμου Πρέβεζας, Πρέβεζα 1991.

10. Σαββίδης, «Η τουρκική κατάληψη...», *ό.π.*, σ. 410-411 και 37 αντίστοιχα· ο ίδιος, «Το Χρονικό της Πρέβεζας», *ό.π.*· Φουρίκης, «Μικρά συμβολή..., Β' Πρέβεζα», *ό.π.*, σ. 276-278· Ismail Uzunçarsılı, *Osmanlı Tarihi*, τόμ. 2, Άγκυρα 1983, σ. 344, 364, 371, 377-378· Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1390-1538*, Αθήνα 1985, σ. 68, 200, 281, 343, 373, 384· η ίδια, *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1538-1699*, Αθήνα 1991, σ. 24, 26-27, 29, 54, 284, 310.

πτύχθηκαν οι ναυπηγικές εργασίες στον γειτονικό ταρσανά του Βαθέος, στο πλαίσιο των οποίων δημιουργήθηκε ένα ευρύ δίκτυο ανταλλαγών με την οθωμανική ενδοχώρα¹¹. Τις γνώσεις μας συμπληρώνουν τα οθωμανικά κατάστιχα του 16ου αιώνα, από τα οποία τεκμηριώνεται τόσο η καλλιέργεια σιτηρών στην αγροτική περιφέρεια όσο και οι εμπορικές δραστηριότητες στην περιοχή, με σημαντικότερο ίσως στοιχείο το διαμετακομιστικό ρόλο της Πρέβεζας¹².

Το Σεπτέμβριο του 1684 οι Βενετοί, προκειμένου να εξασφαλίσουν την κατοχή της Λευκάδας, κατέλαβαν την πόλη¹³. Η κυριαρχία τους διήρκεσε έως το 1699, και πρακτικά έως το 1701, οπότε με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς υποχρεώθηκαν να την παραδώσουν και πάλι στους Οθωμανούς¹⁴. Τον Οκτώβριο του 1717 η Πρέβεζα κατελήφθη εκ νέου από τα βενετικά στρατεύματα. Η συνθήκη του Πασάροβιτς, η οποία συνήφθη το επόμενο έτος, επικύρωσε την κυριαρχία των Βενετών, που κράτησαν την πόλη έως το 1797, οπότε όλες οι βενετικές κτήσεις στο Ιόνιο και την απέναντι ενδοχώρα πέρασαν στους Γάλλους¹⁵. Οι τελευταίοι παρέμειναν μόνο για ένα έτος, εφόσον το 1798 η Πρέβεζα κατελήφθη από τα στρατεύματα του Αλή πασά¹⁶.

Η έλευση των Βενετών στην περιοχή είχε ως απόρροια ορισμένα δεδομένα, κάποια από αυτά πράγματι καινούρια ή καινοφανή αλλά τα περισσότερα απλή επανάληψη ή μετεξέλιξη των ήδη γνωστών. Στην Πρέβεζα ιδιαίτερα επρόκειτο για οικονομικές-κοινωνικές και δημογραφικές πραγματικότητες, είτε καινούριες είτε γνωστές μας από την προηγούμενη οθωμανική περίοδο, αλλά, οπωσδήποτε, με διαφορετικούς όρους και ρυθμούς εξέλιξης. Οι πραγματικότητες αυτές, στην αρχική ή τη μετεξελιγμένη μορφή τους, εντοπίζονται

11. Ismail Uzuncarsılı, *ό.π.*, σ. 217· Αυδίκος, *ό.π.*, σ. 38· Κραντονέλλη, *Ιστορία...*, 1390-1538, *ό.π.*, σ. 345· Κ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχεῖον», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 15 (1940), σ. 25-28· Ελ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα 1982, σ. 26-27· Αικ. Μπεκιάρογλου-Εξάδακτύλου, *Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1994, σ. 13, 32, 37, 49, 79, 143-144.

12. Melek Delilbaşı, «History of Preveza in the XVIth century according to the ottoman taxation registers», *Πρακτικά...*, *ό.π.*, σ. 62-64 και στη συντομευμένη έκδοση στα ελληνικά, *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, περ. Β', έτος 7ο, τχ. 25 (Ιαν.-Ιούν. 1991), σ. 27-29.

13. Φουρικής, «Μικρά συμβολή...», Β' Πρέβεζα», *ό.π.*, σ. 280-284· Αστ. Αρχοντίδης, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699)*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 17-19· Κ. Κόμης, «Η διαδικασία δημογραφικής ανάπτυξης μιας μικρής πόλης: Επτανήσιοι και άλλοι έποικοι στην Πρέβεζα (18ος αιώνας)», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα, 8-12 Σεπτ. 1993)*. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι., Αθήνα 1996, σ. 257.

14. Φουρικής, *ό.π.*, σ. 280-284· Κόμης, *ό.π.*, σ. 257.

15. Φουρικής, *ό.π.*, σ. 285-289· Κόμης, *ό.π.*, σ. 257.

16. Φουρικής, *ό.π.*, σ. 287-290· Κόμης, *ό.π.*, σ. 257.

κατ' αρχάς στη διάρκεια της πρώτης, βραχυχρόνιας, βενετικής περιόδου (1684-1699/1701), διαμορφούμενες στη συνέχεια, κατά τη δεύτερη, μακροχρόνια περίοδο (1717/1718-1797), σε αποκρυσταλλώσεις βαρύνουσας σημασίας για την εξέλιξη της πόλης.

Η σημαντικότερη καινοτομία αυτής της περιόδου υπήρξε η ίδρυση του ελαιώνα: οι Βενετοί διένειμαν γαίες της αγροτικής περιφέρειας της πόλης, σε μισθοφόρους και άλλους προσκείμενους σε αυτούς Πρεβεζάνους ή προσερχόμενους από γειτονικούς ή όχι τόπους, έναντι δεκάτης και με την υποχρέωση να προωθήσουν την ελαιοκαλλιέργεια¹⁷. Στην κατηγορία των προσώπων που διεκδίκησαν γαίες συγκαταλέγονταν και πρόσφυγες, δεδομένου ότι με τη συνθήκη του Πασάροβιτς οι Βενετοί υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν σημαντικές κτήσεις τους στον ελληνικό χώρο (Πελοπόννησος-Ακαρνανία), ακολουθούμενοι από πλήθος αυτοχθόνων, όπως συνηθίζεται σε αυτές τις περιπτώσεις¹⁸.

Παράλληλα, ενισχύθηκαν και άλλοι τομείς της οικονομίας, με μακρά παράδοση στην πόλη: το διαμετακομιστικό εμπόριο¹⁹, οι υλοτομικές και ναυπηγικές εργασίες²⁰, οι αλυκές και τα ιχθυοτροφεία²¹. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι δραστηριότητες του είδους αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο των ανταλλαγών της Πρέβεζας με την οθωμανική ενδοχώρα, παρά το γεγονός ότι επρόκειτο πλέον για δύο, έστω κατ' επίφασιν, διαφορετικές πολιτικές οντότητες.

Ένα άλλο καινούριο στοιχείο αποτελεί η εξέλιξη της πόλης σε καταφύγιο των κλεφταρματολικών στρατιωτικών σωμάτων και των πάσης φύσεως φυγάδων της οθωμανικής επικράτειας. Ωθούμενοι συνήθως από ανάγκη, μετά από σύγκρουση με την οθωμανική εξουσία ή με κάποιες ανταγωνιστικές δυνάμεις

17. Ηλ. Βασιλάς, «Ο Ελαιών της Πρέβεζας», *Ηπειρωτική Εστία* 3 (1954), σ. 606-610· Γ. Μουστάκης, «Η Πρέβεζα και ο Ελαιώνας της το 18ο αιώνα», *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, περ. Β', έτος 7ο, τχ. 25 (Ιαν.-Ιούν. 1991), σ. 31-62.

18. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι Χιώτες πρόσφυγες, εγκατεστημένοι από το 1695 στον Μοριά. Μετά το 1715 στράφηκαν προς τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα, φθάνοντας το 1719 στο Μεγανήσι όπου και εγκαταστάθηκαν. Σχετικά: Δ. Βλάσση, «Συμπληρωματικές πληροφορίες για το τιμάριο των Μεταξά Μεγανήσι και την παραχώρησή του στους Χιώτες (1719)», *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας*, τόμ. 2, Κέρκυρα 1986, σ. 70-82. Ορισμένα ονόματα Πρεβεζάνων μαρτυρούν επίσης την προέλευσή τους από την Πελοπόννησο: Κόμης, *ό.π.*, σ. 277, 284.

19. Γ. Σιορόκας, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Ιωάννινα 1981, σ. 277-278, 306, 368· André Grasset Saint-Sauveur, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les isles et possessions ci-devant vénitiennes du Levant*, τόμ. 2, Παρίσι 1802, σ. 268· Xavier Scrofani, *Voyage en Grèce de Xavier Scrofani, Sicilien, fait en 1794 et 1795*, τόμ. 3, Παρίσι-Στρασβούργο 1801, σ. 17· Αυδίκος, *ό.π.*, σ. 39· Κόμης, *ό.π.*, σ. 260.

20. Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σ. 67-68, 160-181· Σιορόκας, *ό.π.*, σ. 333-334.

21. Μουστάκης, *ό.π.*, σ. 32, 40· Π.Α.Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών*, τόμ. 2, εν Αθήναις 1856, σ. 136· Κόμης, *ό.π.*, σ. 259.

του περιβάλλοντός τους, έβρισκαν ασφαλή την παραμονή τους στην Πρέβεζα χάρη στην ανοχή εκ μέρους της βενετικής εξουσίας²².

Μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον μας στο δημογραφικό ζήτημα, σημειώνουμε κατ' αρχάς την πύκνωση του πληθυσμού, οφειλομένη στη διοργάνωση εποικισμών (sürgün) από την οθωμανική ήδη περίοδο²³. Παράλληλα όμως, το πολεμικό κλίμα αφενός²⁴ και η παρουσία της πανώλης αφετέρου²⁵, λειτούργησαν ως αντίρροπες παράμετροι στην εξέλιξη του πληθυσμού. Εν τούτοις, τα διαθέσιμα μεγέθη, λιγοστά και αμφίβολης αξιοπιστίας, είναι αδύνατον να τεκμηριώσουν την εξέλιξη προς τη μια ή την άλλη πλευρά. Τα πλέον αξιόπιστα στοιχεία, προερχόμενα από δύο διαδοχικές οθωμανικές απογραφές, του 1564 και 1579, φαίνεται να τεκμηριώνουν την αυξητική τάση στον πληθυσμό²⁶. Ωστόσο, ο χαρακτήρας των απογραφών, φορολογικού ως γνωστόν τύπου, δημιουργεί εύλογα ερωτηματικά κατά πόσον αντικατοπτρίζουν πράγματι δημογραφικές μεταβολές. Όσον αφορά στα υπόλοιπα μεγέθη, του 17ου αιώνα, χαρακτηρίζονται από μικρό βαθμό αξιοπιστίας²⁷. Εν τούτοις, η εκ παραλλήλου αξιοποίησή τους οδηγεί στο συμπέρασμα, έστω με επιφυλάξεις, ότι ακολούθηθηκε αυξητική πορεία, ανεξάρτητα από την κρίση που σημειώθηκε εκείνη την εποχή στις μεσογειακές και βαλκανικές περιοχές²⁸.

22. Κόμης, ό.π., σ. 261-264.

23. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, ό.π., σ. 143-144· *Μελετίου Γεωγραφία Παλαιά και νέα... υπό Ανθίμου Γαζή τον Μηλιώτου*, τόμ. Β', εν Βενετία 1807, σ. 279· Π.Α.Π., ό.π., τόμ. 2, σ. 133· Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, Ιωάννινα 1984, τόμ. 1, σ. 128-129 και τόμ. 2, σ. 145.

24. Βλ. ανωτ. υποσημ. 10.

25. Αναφερόμαστε κυρίως στα κρούσματα του Ιουλίου 1622, οπότε σύμφωνα με κάποια πηγή της εποχής τα θύματα έφθασαν στην Πρέβεζα τους 330. Σχετικά: Μέρτζιος, ό.π., σ. 38.

26. Η πρώτη απογραφή μάς δίνει 30 χανέδες και 13 μονομελή νοικοκυριά εργένηδων (κατά προσέγγιση 210 ψυχές), ενώ η δεύτερη 50 και 20 αντίστοιχα (ομοίως 297 ψυχές). Σχετικά: Delilbaşı, ό.π., σ. 60, 62 και 25 αντίστοιχα.

27. Βλ. σχετικά: Κραντονέλλη, *Ιστορία...*, 1538-1699, ό.π., σ. 156, 323· Μιχ. Κοκολάκης, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Πρέβεζα και την Άρτα», *Σκουφάς*, τόμ. Η', έτος Λ', τχ. 72-73 (Ιούλ.- Δεκ. 1987), σ. 236-237 [πβ. Κ. Κόμης, «Ο πληθυσμός της Πρέβεζας το 17ο και 18ο αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31 (1994), σ. 165, 168]· Jose Floristan, «Η Πρέβεζα, οι Ισπανοί και οι απελευθερωτικοί αγώνες στην αρχή του 17ου αι.», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου...*, ό.π., σ. 78.

28. Ν. Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 1986, σ. 110-111· ο ίδιος, «Certains problèmes du développement urbain dans les provinces balkaniques de l'Empire ottoman aux XVIe-XIXe siècles», στη συλλογή κειμένων του ίδιου, *La ville balkanique sous les Ottomans (XVe-XIXe s.)*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, άρ. V, σ. 47-48· Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985, σ. 111-123· Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 66-69, 78.

Για τη συνέχεια, καθώς φαίνεται, ο πρεβεζάνικος πληθυσμός υπέστη σοβαρά πλήγματα από τον πόλεμο που οδήγησε στην κατάληψη της πόλης από τους Βενετούς και την αρχική παγίωση, έστω βραχυχρόνια, της βενετικής εξουσίας. Έτσι, η έλευση των Βενετών ανάγκασε σε φυγή τους τούρκους κατοίκους, οι οποίοι συναπαρτιζόμενοι από 1.500²⁹ ή, σύμφωνα με άλλη πηγή, από 1.700 ψυχές κατέφυγαν στην Άρτα³⁰. Δεν γνωρίζουμε κατά πόσον επέστρεψε ο τουρκικός πληθυσμός στην πόλη μετά το 1701, οπότε επανήλθε η οθωμανική εξουσία. Υπάρχουν όμως πληροφορίες ότι η αλλαγή αυτή προκάλεσε μία άλλη εκροή, στη συγκεκριμένη περίπτωση ελληνικού πληθυσμού, με κατεύθυνση τη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο³¹ και τη Λευκάδα³². Καθώς φαίνεται, η σημαντικότερη πληθυσμιακή ομάδα ήταν αυτή που κατευθύνθηκε προς τη Λευκάδα, αποτελούμενη, σύμφωνα με κατάλογο που εντόπισε στο Ιστορικό Αρχείο Λευκάδας ο Μαχαιράς, από 78 νοικοκυριά περικλείοντα 287 ψυχές³³. Στο ίδιο αρχείο εντοπίσαμε ένα δεύτερο, μεταγενέστερο κατάλογο, του 1734, χωρίς ωστόσο αναλυτικές πληθυσμιακές ενδείξεις³⁴. Στο δεύτερο αυτό τεκμήριο πάντως καταγράφονται 61 νοικοκυριά.

Παράλληλα, την ίδια εποχή, μία άλλη ομάδα κατέφυγε σε περιοχές της Άρτας, παρά το γεγονός ότι επρόκειτο για οθωμανικά εδάφη. Το στοιχείο αυτό επιδέχεται ενδεχομένως πολλές ερμηνείες, αν και περιγράφει, ούτως ή άλλως, τους στενούς δεσμούς ανάμεσα στην Πρέβεζα και την οθωμανική ενδοχώρα. Πάντως, η συγκεκριμένη μεταναστευτική ομάδα, αποτελούμενη από 77 συνολικά νοικοκυριά, θα επανεγκατασταθεί στην πόλη κατά το 1718, έτος κατά το οποίο οριστικοποιήθηκε η κυριαρχία των Βενετών³⁵. Επίσης, από κάποιες απογραφές, στις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια, προκύπτει η παλινοστέηση ορισμένων από τους μεταναστεύσαντες στη Λευκάδα.

29. Αρχοντίδης, *Η Βενετοκρατία...*, ό.π., σ. 66. Πβ. Κόμης, «Ο πληθυσμός της Πρέβεζας...», ό.π., σ. 166.

30. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς 1453-1821*, Αθήναι 1869, ανατύπ. 1962, σ. 320. Πβ. Κόμης, ό.π., σ. 166.

31. Φουρίκης, «Μικρά συμβολή...», Β' Πρέβεζα, ό.π., σ. 166. Πβ. Κόμης, ό.π., σ. 167.

32. Κ. Μαχαιράς, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας 1684-1797*, Αθήνα 1951, σ. 132-136. Πβ. Κόμης, ό.π., σ. 167.

33. Μαχαιράς, ό.π., σ. 135-136. Πβ. Κόμης, ό.π., σ. 167.

34. Βραχυγραφία: ΓΑΚ/ΑΝΑ (ΙΑΑ): Γενικά Αρχεία του Κράτους/Αρχεία Νομού Λευκάδας (πρώην Ιστορικό Αρχείο Λευκάδας). Η παραπομπή: ΓΑΚ/ΑΝΑ (ΙΑΑ), φάκ. 26, θυρίδα 1η (Κατάλογος Παρίση), *Famiglie Prevesane 1734*.

35. Οδ. Μπέτσος, «Επανεγκατάσταση Πρεβεζάνων στην πατρίδα τους το 1718», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 29-30 (Ιαν.-Δεκ. 1993), σ. 67-72.

2. Κάποιες νέες πηγές — Μία πρώτη ανάγνωση

Οι γνώσεις μας γύρω από τη δημογραφική συγκρότηση της Πρέβεζας στη δεύτερη ειδικά Βενετοκρατία (1717/1718-1797) εμπλουτίζονται από ένα σώμα ανέκδοτων τεκμηρίων, αποκείμενων στο Ιστορικό Αρχείο Λευκάδας.

α. *Απογραφή νοικοκυριών Πρέβεζας-Νεοχωρίου 1719*³⁶. Αναλυτική απογραφή κατά νοικοκυριό, της Πρέβεζας και του γειτονικού της Νεοχωρίου. Για κάθε νοικοκυριό αναφέρεται η ηλικία και το βαπτιστικό όνομα των αρρένων μελών, ενώ, αντίθετα, δεν δίνονται ανάλογα στοιχεία για τον θήλυ πληθυσμό. Περιλαμβάνονται συνολικά 53 πρεβεζάνικα νοικοκυριά αποτελούμενα από 225 ψυχές. Τα αντίστοιχα μεγέθη για το Νεοχώρι είναι 21 και 93.

β. *Καταγραφή νοικοκυριών Πρέβεζας 1722-1724*³⁷. Το τεκμήριο έχει πολλά κοινά στοιχεία, στη μορφή και το περιεχόμενο, με τα οικονομικά κατάστιχα, τα οποία θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια. Περιλαμβάνει τα νοικοκυριά στα οποία διανεμήθηκαν από τους Βενετούς γαίες κατά το διάστημα 1722-1724, καταχωρισμένα σε τρεις ιδιαίτερες κατηγορίες: νοικοκυριά που κατοικούσαν σε πλινθόκτιστα σπίτια («calive»)· άλλα εγκαταστημένα στο προάστιο και το κάστρο της πόλης («Borgo e Fortezza») και, τέλος, νοικοκυριά «Μοραϊτών προσφύγων και άλλων ξένων graciatti». Για τις δύο πρώτες κατηγορίες δίνεται αναλυτικά το μέγεθος εκάστου νοικοκυριού και η διανεμηθείσα έκταση, ενώ για την τρίτη αναφέρεται μόνο η έκταση. Στην πρώτη περιλαμβάνονται 50 νοικοκυριά με 225 ψυχές, στη δεύτερη 14 και 49 αντίστοιχα, ενώ στην τρίτη απλώς 13 νοικοκυριά. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η σύγκλιση που παρουσιάζουν τα μεγέθη της πρώτης κατηγορίας με αυτά της απογραφής του 1719, στοιχείο το οποίο τεκμηριώνει, από αυτή την άποψη, τη σύμπτωση του περιεχομένου τους. Εκτός αυτού, εξυπακούεται, τα αναφερόμενα στο κάστρο και το προάστιο νοικοκυριά αποτελούν μέρος μόνο του συνολικού πληθυσμού. Ειδικά το κάστρο πάντως πρέπει να ήταν ολιγοκατοίκητο, εάν λάβουμε υπόψη ότι αποτελούσε, όπως συνηθιζόταν στις οθωμανικές πόλεις, τον τόπο διαμονής του τουρκικού πληθυσμού, ο οποίος είχε πρόσφατα εγκαταλείψει την Πρέβεζα.

36. ΓΑΚ/ΑΝΑ (ΙΑΑ), Illustrissimo et Eccellentissimo Sig(n)or Proveditor di Prevesa, Libro Diversorum, Dal 8 ottobre 1719 al 12 Novembre 1720, f. 9v-12v.

37. *Αντ.*, Catastico e Riparto di Prevesa, No 23, 1724 Adi P(ri)mo Agosto S.M., *Cattastico e riparto de Terreni colti, incolti e coltivabili, fatto a gl'Abbitanti delle calive, e Borgo di Prevesa, e altri graciati*. Συμπληρωματικά: *αντ.*, No 48, Primo volume, *Cattastico Particolare dei benni*· *αντ.*, No 45, *Cattastico di benni degli abitanti in questo luogo*. Πβ. Κόμης, «Η διαδικασία δημογραφικής ανάπτυξης...», *ό.π.*, σ. 265-267.

γ. *Οικονομικά κατάστιχα του 18ου αιώνα*³⁸. Πρόκειται για δέσμη καταστίχων, όπου καταγράφονταν λεπτομερώς οι γαίες και τα σπίτια που διένεμαν οι Βενετοί, καθώς και τα πρόσωπα στα οποία τα διένεμαν. Σε πολλές περιπτώσεις καταγραφόταν ο τόπος καταγωγής των προσώπων αυτών, αν και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, είναι αδύνατον να διαπιστωθεί κατά πόσον επρόκειτο για επήλυδες ή απλώς για κατοίκους γειτονικών περιοχών (Επτάνησα κυρίως), οι οποίοι απλώς είχαν πραγματοποιήσει οικονομική διείσδυση στην περιοχή. Πάντως, η αποδελτίωση των καταστίχων οδήγησε στον εντοπισμό 754 προσώπων, 601 γηγενών και 153 από άλλες περιοχές.

δ. *Αναλυτική απογραφή Προέβεζας ca. 1780*³⁹. Αναλυτική απογραφή των πρεβεζάνικων νοικοκυριών, περιλαμβάνουσα τα κάτωθι στοιχεία: ονοματεπώνυμο του αρχηγού (ο σύζυγος ή η χήρα του)· τόπος προέλευσης, εφόσον επρόκειτο για νοικοκυριό επήλυδων, και συνήθως το έτος εγκατάστασης στην πόλη· αριθμός ανδρών ανεξαρτήτως ηλικίας («maschi»)· ομοίως αριθμός γυναικών («femine»)· αριθμός ενεργών ανδρών ηλικίας 14 έως 60 ετών («grandi»)· αριθμός απόντων μελών κατά τη διεξαγωγή της απογραφής (για ορισμένους αναφέρεται ο τόπος μετάβασης και το χρονικό διάστημα απουσίας τους)· τύπος σπιτιού (πέτρινο μονώροφο, διώροφο ή πλινθόκτιστο - caliva) και το καθεστώς κυριότητας (ιδιόκτητο ή μισθωμένο, ενώ στη δεύτερη περίπτωση μνημονεύεται συχνά το όνομα του εκμισθωτή και το χρονικό διάστημα μίσθωσης). Τα νοικοκυριά έχουν καταχωριστεί σε οκτώ ενότητες («contradde»), ανερχόμενα εν συνόλω σε 390 ή 1.700 ψυχές.

Εκτός των ανωτέρω τεκμηρίων, κάποια άλλα, δημοσιευμένα και ήδη γνωστά στην έρευνα, μας δίνουν συμπληρωματικές πληροφορίες. Πρόκειται για τα εξής:

38. *Αвт.*, Reggimento N.H. Provveditor di Prevesa, Filza diversa, Da 28 Giugno 1771 al 13 Dicembre 1779, Notta delli sotto eseressi Abbitanti a S(an)ta Maura (1770)...· *αвт.*, No 23, Cattastico di varj possessori de benni nelle linee di Prevesa e di Vonizza· *αвт.*, No 23, Cattastico e ripparto di Prevesa· *αвт.*, No 45, Prevesa, Cattastico di benni degli habitanti in questo luogo· *αвт.*, No 47, Prevesa, Primo volume· *αвт.*, No 47, Prevesa, Terre et altro concesse· *αвт.*, No 47, Prevesa, Terre et altro disposte in conces(sio)ni· *αвт.*, No 47, Prevesa, Altri abitanti fuori di Prevesa· *αвт.*, No 48, Prevesa, Primo volume· *αвт.*, No 48, Prevesa, Secondo volume· *αвт.*, No 48, quinto volume· *αвт.*, No 48, Prevesa, sesto volume. Πβ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 266- 281-282.

39. *Αвт.*, Reggimento N.H. Provveditor di Prevesa, Filza Diversa, dal 28 giugno 1771 al 13 Dicembre 1779, No 7 (3 Gennaio 1777 - 28 Xmbre 1777), f. 1r-26v. Πβ. Κόμης, *ό.π.*, σ. 265, 267 κ.ε.· ο ίδιος, «Ο πληθυσμός της Πρέβεζας...», *ό.π.*, σ. 170 κ.ε.

- i) *Απογραφικοί πίνακες 1737-1738*⁴⁰
- ii) *Κατάλογος μελών κοινοτικού Συμβουλίου (1741)*⁴¹
- iii) *Anagrafi...*, 1766-1770⁴²
- iv) *Κατάλογος επανεγκατασταθέντων πρεβεζάνικων νοικοκυριών (1718)*⁴³

Από το σύνολο των τεκμηρίων προκύπτει ο ακόλουθος πίνακας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πληθυσμός Πρέβεζας (18ος αι.)

Έτος	Αρ. νοικοκυριών	Αρ. ψυχών	Παρατηρήσεις
1719	53	225	Πληθυσμός σε πλινθόκτιστα σπίτια
1722-1724	64	274	Πληθυσμός στον οποίο διενεμήθηκαν γαίες
1737-1738	262	1.210	Σύνολο πόλης
1766-1770	450	1.834	Σύνολο territorio
ca. 1780	390	1.700	Σύνολο πόλης

Τα μεγέθη του πίνακα, ανομοιογενή μεταξύ τους, είναι αδύνατον να περιγράψουν τον ετήσιο ρυθμό μεταβολής του πληθυσμού. Παρ' όλα αυτά, δηλώνουν σαφώς την ταχεία αύξησή του κατά το πρώτο ήμισυ του αιώνα, εξυπακούεται, εξαιτίας της έλευσης επήλυδων. Η πληθυσμιακή αύξηση συνεχίστηκε και στο δεύτερο ήμισυ, ακολουθώντας ωστόσο ηπιότερους ρυθμούς.

Τα δεδομένα της απογραφής ca. 1780 μας δίνουν πράγματι εντυπωσιακά στοιχεία ως προς τους επήλυδες: από το σύνολο των 390 νοικοκυριών, τα 130 (ποσοστό 33%) προέρχονταν από άλλες περιοχές, κυρίως τα Επτάνησα⁴⁴. Συγκεκριμένα, 44 είχαν ως προέλευση τη Λευκάδα, 20 την Κέρκυρα, 35 την Κε-

40. Ελ. Γιαννακοπούλου, «Βενετική απογραφή της Πρέβεζας (1737-1740). (Νέα στοιχεία από το Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας)», *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο. Ανάλεκτα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1995, σ. 13-51, κυρίως σ. 32-51.

41. Ρόδη-Αγγελική Σταμούλη, «Οι οικογένειες της Κοινότητας της Πρέβεζας», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1 (1984), σ. 406-407.

42. Anagrafi di tutto lo Stato della Serenissima Repubblica di Venezia, tomo primo, f. 261 (Biblioteca Marciana, No 35.845). [Από φωτοτυπία στο καταργηθέν εδώ και χρόνια Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τραπέζης]. Πβ. Κόμης, «Ο πληθυσμός της Πρέβεζας...», *ό.π.*, σ. 168.

43. Μπέτσος, *ό.π.*, σ. 69-70. Φωτοαντίγραφο του πρωτοτύπου χειρογράφου μου παρχώρησε η Ρόδη Σταμούλη. Έτσι, μου δόθηκε η δυνατότητα να εντοπίσω τα ευάριθμα σφάλματα και τις ελλείψεις της έκδοσης.

44. Κόμης, «Η διαδικασία δημογραφικής ανάπτυξης...», *ό.π.*, σ. 270-271.

φαλονιά, 16 την Ιθάκη, 4 τη Ζάκυνθο, 1 τους Παζούς, 3 τη Βόνιτσα, 4 την Ίστρια και 3 τη Βενετία⁴⁵.

Ωστόσο, μεγαλύτερο ίσως ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η διερεύνηση κάποιων ειδικών δημογραφικών παραμέτρων και πληθυσμιακών κατηγοριών.

3. Ειδικές παράμετροι

Πρόκειται για το μέσο μέγεθος νοικοκυριών, τη σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία και, από την άλλη μεριά, για τη δημογραφική φυσιογνωμία των νοικοκυριών χηρών και ευπόρων («benestanti»).

α. Μέσο μέγεθος. Γνωρίζοντας τον αριθμό ψυχών και νοικοκυριών, από τον πίνακα 1, με μια απλή διαίρεση υπολογίζουμε το μέσο μέγεθος νοικοκυριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μέσο μέγεθος νοικοκυριών Προέβεζας

Έτος	Μέσο μέγεθος (Αρ. μελών)	Παρατηρήσεις
1719	4,24	Νοικοκυριά σε πλινθόκτιστα σπίτια
1722-1724	4,28	Νοικοκυριά πόλης στα οποία διανεμήθηκαν γαίες
1737-1738	4,62	Νοικοκυριά πόλης
1766-1770	4,07	Νοικοκυριά territorio
ca. 1780	4,35	Νοικοκυριά πόλης

Από τα δεδομένα του τελευταίου πίνακα, προκύπτει μία σαφής σύγκλιση του μέσου μεγέθους προς τον αριθμό 4, δεδομένο που έχει εντοπιστεί εξάλλου και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου⁴⁶. Έχει ωστόσο ενδιαφέρον να διερευνήσουμε στη συνέχεια τις επιμέρους, μικρές ή μεγαλύτερες, αποκλίσεις από

45. *Αντ.*, σ. 270.

46. Β. Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 1/τχ. 1 (Σεπτ. 1983), σ. 7· ο ίδιος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου...*, ό.π., σ. 120, 203-204· Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνας)*, Αθήνα 1978, σ. 49· Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης...*, ό.π., σ. 60-61, 131-133· ο ίδιος, «Πληθυσμος και οικισμοί της Σάμου. Συμβολή πρώτη: Οθωμανική περίοδος», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος στον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 231-232· Σπ. Καράβας, «Η Λέσβος τον 19ο αιώνα: Δημογραφικές παρατηρήσεις», *Επίμετρο*, στη φωτομηχανική ανατύπωση του έργου: Σ. Γ. Τ(άξης), *Συνοπτική ιστορία της Λέσβου και τοπογραφία αυτής*, εν Κωνσταντινουπόλει 1874, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Επιμέλεια-Παρουσίαση Β. Ι. Αναστασιάδης - Σπ. Καράβας, Μυτιλήνη 1996, η παραπομπή σ. XV.

τα γενικώς ισχύοντα, στο πλαίσιο των πληθυσμιακών υποσυνόλων. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι διαφορές ανάμεσα στον γηγενή και τον επήλυδα πληθυσμό, όπως επιτρέπουν να διαπιστώσουμε τα στοιχεία της απογραφής ca. 1780. Στον πίνακα που ακολουθεί παρατίθενται αναλυτικά στοιχεία, κατά ενορία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Σύγκριση μέσου μεγέθους γηγενών-επήλδων (ca. 1780)

Αρξ. αριθμός	Ενορίες	Μέσο μέγεθος γηγενών	Μέσο μέγεθος επήλδων	Αριθμ. διαφορές Γηγ. - Επήλ.
1	Αγίου Ανδρέα	4,83	4,29	+0,54
2	Κοίμησης της Θεοτόκου	4,32	4,45	-0,13
3	Αγίων Αποστόλων	3,00	3,39	-0,39
4	Αγίου Αθανασίου	4,05	3,11	+0,94
5	Αγίου Χαραλάμπους	4,90	3,83	+1,07
6	Ιωάννου Χρυσοστόμου	4,75	4,33	+0,42
7	Αγίου Δημητρίου	5,12	6,50	-1,38
8	Αγίου Νικολάου Νέου	4,58	4,67	-0,09
Σύνολο Πρέβεζας		4,47	4,14	+0,33

Παρατηρείται λοιπόν ότι το μέσο μέγεθος επί του συνόλου υπήρξε μεγαλύτερο στον γηγενή απ' ό,τι στον επήλυδα πληθυσμό. Βέβαια, η μεταξύ τους διαφορά (+0,33) υπήρξε μικρή, αλλά αυτό δεν αναιρεί το γεγονός. Επίσης, από τα επιμέρους μεγέθη διαπιστώνεται πως στις ενορίες όπου η διαφορά υπήρξε μεγαλύτερη, σε σχέση με την ισχύουσα επί του συνόλου, συγκαταλέγονται οι ενορίες Αγίου Ανδρέα και Αγίου Χαραλάμπους. Σημειωτέον ότι στην πρώτη οι επήλυδες αποτελούσαν το 59% και στη δεύτερη το 40% του συνόλου των κατοίκων⁴⁷. Δηλαδή, στον πίνακα περιγράφεται με τον καλύτερο τρόπο η προηγούμενη διάσπαση των επήλδων νοικοκυριών, στον τόπο προέλευσης, στο πλαίσιο της μετακίνησής τους.

β. *Σύνθεση κατά φύλο και ηλικία.* Η μελέτη του πληθυσμού από την άποψη της κατά φύλο και ηλικία σύνθεσης επιτυγχάνεται με την αξιοποίηση τριών τεκμηρίων: της απογραφής του 1719, των Anagrafi (1766-1770) και της απογραφής ca. 1780. Αρχίζουμε με το πρώτο τεκμήριο.

47. Κόμης, «Η διαδικασία δημογραφικής ανάπτυξης...», ό.π., σ. 269.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Σύνθεση πληθυσμού Πρέβεζας κατά φύλο (1719)
Απόλυτα μεγέθη

	Γονείς-επικεφαλής νοικοκυριών	Παιδιά	Άλλα συγγενικά ή μη πρόσωπα	Σύνολο φύλου
Άρρενες	52	58	23	133
Θήλειες	47	32	13	92
Σύνολο Πρέβεζας	99	90	36	225

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Σχετικά μεγέθη προηγούμενου πίνακα 4
Βάση: επιμέρους συγγενικά σύνολα

	Γονείς-επικεφαλής νοικοκυριών	Παιδιά	Άλλα συγγενικά ή μη πρόσωπα	Σύνολο φύλου
Άρρενες	0,53	0,64	0,64	0,59
Θήλειες	0,47	0,36	0,36	0,41
Σύνολο Πρέβεζας	1,00	1,00	1,00	1,00

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Σχετικά μεγέθη πίνακα 4. Βάση: επιμέρους σύνολα φύλου

	Γονείς-επικεφαλής νοικοκυριών	Παιδιά	Άλλα συγγενικά ή μη πρόσωπα	Σύνολο φύλου
Άρρενες	0,39	0,44	0,17	1,00
Θήλειες	0,51	0,35	0,14	1,00
Σύνολο Πρέβεζας	0,44	0,40	0,16	1,00

Αξίζει κατ' αρχάς να επισημανθεί ότι στην ιδιαίτερη κατηγορία «Γονείς - επικεφαλής νοικοκυριών» περιλαμβάνονται οι έγγαμοι(-ες) και οι άγαμοι-χήροι(-ες) αρχηγοί των νοικοκυριών. Στη δε κατηγορία «παιδιά» περιλαμβάνονται άπαντα τα τέκνα των πρεβεζάνικων νοικοκυριών, ανεξαρτήτως ηλικίας.

Τα μεγέθη των πινάκων δηλώνουν σαφώς την κυριαρχία του άρρενος πληθυσμού. Παρατηρείται μάλιστα ότι η διαφορά αυτή εμφανίζεται ιδιαίτερα υψηλή στον παιδικό πληθυσμό (περίπου διπλάσιος αριθμός αγοριών σε σχέση με τα κορίτσια). Δηλαδή, εδώ το φαινόμενο συνδέεται ενδεχομένως με την από-

κρυφή μέρους των κοριτσιών, αν και θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η συγκεκριμένη κατηγορία δεν έχει συνταχθεί με ηλικιακά κριτήρια.

Παραμένοντας στο ίδιο τεκμήριο, μετατοπιζόμαστε ωστόσο στο θέμα της ηλικιακής σύνθεσης. Ως γνωστόν, πάντως, διαθέτουμε στοιχεία αποκλειστικά για τον ανδρικό πληθυσμό, γεγονός που καθιστά τη σχετική διερεύνηση ανεπαρκή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ηλικιακή σύνθεση άρρενος πληθυσμού Πρέβεζας (1719)

Τάξεις ηλικίας	Αρ. ανδρών	
	Απόλυτα μεγέθη	Σχετικά μεγέθη
0-15	61	0,46
16-60	70	0,53
61-80	2	0,01
Σύνολο Πρέβεζας	133	1,00

Από τον πίνακα απομονώνουμε όσα αφορούν στη δεύτερη τάξη ηλικίας, δηλαδή στον ενεργό (ονομαζόμενο και παραγωγικό) ανδρικό πληθυσμό. Καθώς γνωρίζουμε, το συγκεκριμένο πληθυσμιακό υποσύνολο αναλογεί συνήθως στο 30% περίπου επί του συνόλου⁴⁸ (εδώ: $70:225=31\%$). Εξυπακούεται πως η εν λόγω αναλογία εξαρτάται από τα ηλικιακά όρια αυτής της κατηγορίας, η οποία στα βενετικά τεκμήρια περιλαμβάνει τους έχοντες ηλικία μεταξύ 14 ή 16 και 60 ετών, χωρίς να λείπουν βεβαίως και οι αποκλίσεις⁴⁹.

Από την άλλη πλευρά, ο αριθμός γερόντων εμφανίζεται, στον πίνακα, ιδιαίτερα μικρός (μόλις δύο άνδρες). Βέβαια, είναι γνωστό ότι η συγκεκριμένη ηλικιακή κατηγορία περιελάμβανε εν γένει μικρές σχετικές συχνότητες, εξαιτίας των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης και, κατά συνέπεια, του χαμηλού δείκτη

48. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί...*, ό.π., σ. 295· Χ. Πατρυνέλης, «Κατανομή ελληνικών πληθυσμών σε φύλα και ομάδες ηλικιών (τέλη 16ου - αρχές 19ου αιώνα)», *Ελληνικά* 34 (1982-1983), σ. 387· Στ. Σπανάκης, «Οι οικισμοί της Επτανήσου και οι κάτοικοί των τον 16ο αιώνα», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανόμιου Συνεδρίου (Αργοστόλι-Αηξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*, τόμ. 1, Αργοστόλι 1989, σ. 115, 118· Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης...*, ό.π., σ. 61.

49. Πατρυνέλης, ό.π., σ. 377 κ.ε.· Σπανάκης, ό.π., σ. 115-116, 119, 124-125· Παναγιωτόπουλος, ό.π., σ. 226 κ.ε.· Κόμης, ό.π., σ. 567-570, 597-599· Ιωάννης Ψαράς, *Ο θεσμός της πολιτοφυλακής στις βενετικές κτήσεις του ελληνικού χώρου (16ος-18ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 29, 103.

προσδοκώμενης ζωής⁵⁰. Ωστόσο, στο εν λόγω παράδειγμα η τάξη των γερόντων εγγίζει κυριολεκτικά τα όρια της ανυπαρξίας.

Μετατοπιζόμαστε στις Anagrafi, από τις οποίες προκύπτουν οι εξής δείκτες:

- Δείκτης ανδρικού πληθυσμού = 0,51
- Δείκτης γυναικείου πληθυσμού = 0,49

Στο τεκμήριο δεν περιλαμβάνεται η κατηγορία των ηλικιωμένων γυναικών, οι οποίες κατά πάσα πιθανότητα έχουν συμπεριληφθεί στις ενήλικες γυναίκες («Donne»). Έτσι, τίθεται ένα ισχυρό εμπόδιο για τη διερεύνηση της κατά φύλο σύνθεσης στις επιμέρους ηλικιακές τάξεις. Εν τούτοις, παρά την παράμετρο αυτή, τα διαθέσιμα στοιχεία επιτρέπουν τον υπολογισμό της αναλογίας στον παιδικό πληθυσμό: διαπιστώνεται ότι τα αγόρια αποτελούσαν το 23% του συνολικού πληθυσμού έναντι 21% των κοριτσιών. Από την άλλη πλευρά, μας δίνεται η δυνατότητα να υπολογίσουμε ανάλογους δείκτες στο σύνολο του ενήλικα πληθυσμού (ενεργού και γεροντικού): 28% για τους άρρενες και 27% για τις γυναίκες. Βλέπουμε και πάλι ότι η διάσταση ανδρικού-γυναικείου δυναμικού εμφανίζεται μεγαλύτερη στον παιδικό απ' ό,τι στον ενήλικα πληθυσμό. Αυτό φαίνεται να ενισχύει την ερμηνεία που δώσαμε πιο πάνω, αν και στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν πρέπει να αποκλείσουμε τη δήλωση μικρότερης ηλικίας εκ μέρους των ενεργών ανδρών⁵¹.

Όσον αφορά στον ανδρικό ενεργό πληθυσμό (εδώ ηλικίας 16 έως 60 ετών), προκύπτει ότι η αναλογία του επί του συνόλου (459:1.834) έφθανε μόλις το 25%, ποσοστό σχετικά μικρό. Ωστόσο, τα συγκεντρωτικά μεγέθη που έχουμε στη διάθεσή μας αποκλείουν την περαιτέρω ανίχνευση.

Ως γνωστόν, τα δεδομένα της απογραφής ca. 1780 επιτρέπουν τη σύγκριση του γηγενούς με τον επήλυδα πληθυσμό. Αυτή η δυνατότητα αποτυπώνεται στον επόμενο πίνακα.

Για μία προσέτι φορά, διαπιστώνεται η αριθμητική κυριαρχία των αρρένων. Επιπλέον, το στοιχείο αυτό είναι εμφανέστερο στον επήλυδα πληθυσμό, τόσο στα επιμέρους όσο και στο γενικό σύνολο. Βέβαια, υπήρχαν και εξαιρέσεις, στις ενορίες Αγίων Αποστόλων και Αγίου Χαράλάμπους. Ωστόσο, από το σύνολο των δεδομένων προκύπτει σαφώς η σχετικά μεγαλύτερη συμμετοχή των ανδρών στην πληθυσμιακή μετακίνηση και, για μία ακόμη φορά, η προηγθείσα διάσπαση των επήλυδων νοικοκυριών στον τόπο προέλευσης.

Η εικόνα συμπληρώνεται από τη διερεύνηση της αναλογίας του ενεργού

50. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 294· Πατρινέλης, *ό.π.*, σ. 407· Σπαννάκης, *ό.π.*, σ. 115, 118, 127· Κόμης, *ό.π.*, σ. 135 (υποσημ. 21).

51. Βλ. σχετικές επισημάνσεις στο Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 200.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Αναλογία ανδρικού:γυναικείου πληθυσμού
Γηγενείς-Επήλυδες (ca. 1780)

Αύξ. αριθμός	Ενορίες	Αναλογίες γηγενούς πληθ.	Αναλογίες επίλυδος πληθ.	Αριθμ. διαφορές Γηγ. - Επήλ.
1	Αγίου Ανδρέα	1,27	1,11	+0,16
2	Κοίμησης της Θεοτόκου	1,20	1,02	+0,18
3	Αγίων Αποστόλων	0,97	0,91	+0,06
4	Αγίου Αθανασίου	1,00	1,54	-0,54
7	Αγίου Χαραλάμπους	0,88	1,49	-0,61
6	Ιωάννου Χρυσοστόμου	1,12	1,50	-0,38
7	Αγίου Δημητρίου	1,29	1,79	-0,50
8	Αγίου Νικολάου Νέου	1,33	3,67	-2,34
Σύνολο Πρέβεζας		1,10	1,26	-0,10

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Αναλογία ενεργών ανδρών στο συνολικό πληθυσμό
Γηγενείς-Επήλυδες (ca. 1780)

Αύξ. αριθμός	Ενορίες	Αναλογίες γηγενούς πληθ.	Αναλογίες επίλυδος πληθ.	Αριθμ. διαφορές Γηγ. - Επήλ.
1	Αγίου Ανδρέα	0,32	0,38	-0,06
2	Κοίμησης της Θεοτόκου	0,33	0,30	+0,03
3	Αγίων Αποστόλων	0,31	0,33	-0,02
4	Αγίου Αθανασίου	0,32	0,39	-0,07
5	Αγίου Χαραλάμπους	0,28	0,39	-0,11
6	Ιωάννου Χρυσοστόμου	0,31	0,40	-0,09
7	Αγίου Δημητρίου	0,38	0,33	+0,05
8	Αγίου Νικολάου Νέου	0,34	0,79	-0,45
Σύνολο Πρέβεζας		0,32	0,37	-0,05

ανδρικού πληθυσμού, εξυπακούεται, και πάλι, στις δύο πληθυσμιακές κατηγορίες.

Κατ' αρχήν, θα πρέπει να προβούμε σε μία γενική επισήμανση ως προς το ύψος των αναλογιών: παρατηρείται ότι κινούνται σε κλίμακες άνω του 30%, στοιχείο διόλου ανεξάρτητο από το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση το κατώτατο ηλικιακό όριο είναι μικρότερο (14 αντί 16). Κατά τα άλλα, δια-

πιστώνεται η μεγαλύτερη αναλογία των ενεργών ανδρών ανάμεσα στους επήλυδες σε σχέση με τους γηγενείς. Δηλαδή, συμπληρώνοντας το συμπέρασμα που μας έδωσε ο προηγούμενος πίνακας, τεκμηριώνεται η σχετικά μεγαλύτερη συμμετοχή των ενεργών ανδρών στην πληθυσμιακή μετακίνηση.

γ. *Οι χήρες.* Διερευνώντας τη δημογραφική φυσιογνωμία των διοικουμένων από χήρες νοικοκυριών, περιοριζόμαστε εδώ στο ζήτημα του μέσου μεγέθους των. Από τους απογραφικούς πίνακες 1737-1738 προκύπτει με σαφήνεια ότι επρόκειτο για μικρότερες οικιακές ομάδες σε σχέση με τα ισχύοντα στο σύνολο του πληθυσμού (μέσο μέγεθος: 3,46 έναντι 4,62)⁵².

Περισσότερο αναλυτικά στοιχεία μας δίνει η απογραφή ca. 1780. Στον πίνακα που ακολουθεί παρατίθεται το μέσο μέγεθος, εκ παραλλήλου, για τα νοικοκυριά της συγκεκριμένης κατηγορίας και τα υπόλοιπα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

*Μέσο μέγεθος διοικουμένων από χήρες νοικοκυριών
Σύγκριση με τα μεγέθη του υπόλοιπου πληθυσμού (ca. 1780)*

<i>Αύξ. αριθμός</i>	<i>Ενορίες</i>	<i>Μέσο μέγεθος νοικ. υπόλοιπου πληθυσμού (Αρ. μελών)</i>	<i>Μέσο μέγεθος νοικ. χηρών (Αρ. μελών)</i>	<i>Αριθμητικές διαφορές Νοικ. υπόλ. πληθ. - Νοικ. χηρών</i>
1	Αγίου Ανδρέα	4,65	3,43	+1,22
2	Κοίμησης της Θεοτόκου	4,68	3,10	+1,58
3	Αγίων Αποστόλων	3,46	2,60	+0,86
4	Αγίου Αθανασίου	4,06	3,43	+0,63
5	Αγίου Χαράλαμπος	4,73	3,61	+1,12
6	Ιωάννου Χρυσοστόμου	4,75	4,29	+0,46
7	Αγίου Δημητρίου	6,00	3,00	+3,00
8	Αγίου Νικολάου Νέου	4,61	4,50	+0,11
Σύνολο Πρέβεζας		4,60	3,47	+1,13

Τα ανωτέρω δεδομένα δηλώνουν σαφώς πως τα διοικούμενα από χήρες νοικοκυριά υπήρξαν μικρότερα των υπολοίπων. Αυτό παρατηρείται τόσο στα επιμέρους πληθυσμιακά σύνολα των ενοριών, όσο και στο συνολικό πληθυσμό της πόλης. Είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό μάλιστα, το γεγονός ότι η διαφορά επί

52. Γιαννακοπούλου, *ό.π.*, σ. 32-51. Βλ. ανωτ. Πίν. 2.

του συνόλου, σε αμφότερα τα τεκμήρια που εξετάσαμε εδώ, κυμαίνεται γύρω στη μονάδα· εναρμονίζεται, δηλαδή, με το απολεσθέν μέλος ανά νοικοκυριό.

δ. *Οι εύποροι (benestanti)*. Τα δεδομένα της απογραφής ca. 1780 επιτρέπουν την εξέταση της δημογραφικής φυσιογνωμίας των νοικοκυριών, με βάση την οικονομική τους επιφάνεια. Συγκεκριμένα, για ορισμένα από τα περιλαμβανόμενα πρόσωπα, επικεφαλής νοικοκυριών, δηλώνεται σαφώς ότι επρόκειτο για ευπόρους («benestanti», κατά λέξη «καλοστεκούμενοι»). Επιπλέον, κάποιοι άλλοι μνημονεύμενοι τίτλοι, σε συνδυασμό με το περιεχόμενο των καταστάσεων, επιτρέπουν να αυξήσουμε τη συχνότητα της συγκεκριμένης κατηγορίας, καταλήγοντας σε 38 συνολικά νοικοκυριά. Για τη συνέχεια, υπολογίζουμε το μέσο μέγεθος των εν λόγω οικιακών ομάδων, συγκρίνοντάς το με το ισχύον στο υπόλοιπο του πληθυσμού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

*Μέσο μέγεθος νοικοκυριών διοικουμένων από ευπόρους
Σύγκριση με τα μεγέθη του υπόλοιπου πληθυσμού (ca. 1780)*

Αύξ. αριθμός	Ενορίες	Μέσο μέγεθος νοικ. υπόλοιπου πληθυσμού (Αρ. μελών)	Μέσο μέγεθος νοικ. ευπόρων (Αρ. μελών)	Αριθμητικές διαφορές Νοικ. υπόλ. πληθ. - Νοικ. ευπόρων
1	Αγίου Ανδρέα	4,30	6,33	-2,03
2	Κοίμησης της Θεοτόκου	4,00	6,71	-2,71
3	Αγίου Χαλαλάμπους	3,90	6,92	-3,02
4	Ιωάννου Χρυσοστόμου	4,64	5,50	-0,86
5	Αγίου Δημητρίου	4,71	6,67	-1,96
6	Αγίου Νικολάου Νέου	4,54	6,00	-1,46
Σύνολο Πρέβεζας		4,31	6,63	-2,32

Κατ' αρχήν αξίζει να επισημανθεί η απουσία των ευπόρων σε δύο ενορίες: των Αγίων Αποστόλων και του Αγίου Αθανασίου. Κατά τα άλλα, τα δεδομένα του πίνακα δηλώνουν σαφώς ότι τα νοικοκυριά της συγκεκριμένης κατηγορίας κυριαρχούσαν από άποψη μεγέθους. Αυτό εντοπίζεται τόσο στα επιμέρους πληθυσμιακά μεγέθη των ενοριών, όσο και στο σύνολο όλης της πόλης (κατά 2,32 μονάδες). Κοντολογίς, το πρεβεζιάνικο παράδειγμα τεκμηριώνει τη θετική σχέση ανάμεσα στην οικονομική επιφάνεια και το εύρος των οικιακών ομάδων.

4. Επίλογος

Από τα προαναφερθέντα συγκρατούμε κατ' αρχήν τούτο: Η Πρέβεζα διατήρησε, στη μακρά διάρκεια, στενούς δεσμούς με την ηπειρωτική ενδοχώρα και τη γειτονική της Λευκάδα. Οι δεσμοί αυτοί ανιχνεύονται στην οθωμανική περίοδο και επιβιώνουν, εάν δεν ισχυροποιούνται, κατά τη διάδοχη βενετική κυριαρχία. Παράλληλα, στη διάρκεια της τελευταίας, μέσω της ενοποίησης του χώρου, υπό την εξουσία των Βενετών, αποκαλύπτονται ή ισχυροποιούνται οι όποιες ανταλλαγές είχαν ήδη αναπτυχθεί με τα υπόλοιπα Επτάνησα. Οι ανταλλαγές αυτές αφορούν σε δύο κυρίως επίπεδα: στο οικονομικό (ιδιαίτερα στη διαμετακόμιση και στην υλοτομία-ναυπηγική) και στο δημογραφικό (διασπορά Πρεβεζάνων κατά το 1701 και έλευση επήλυδων κατά τη β' Βενετοκρατία). Όσον αφορά ειδικά στον εποικισμό της Πρέβεζας, ιδιαίτερα μαζικός καθώς αποδεικνύεται, η οικονομική ανάπτυξη της πόλης, με τις συνακόλουθες οικονομικές ευκαιρίες, υπήρξε σημαντικός παράγων έλξης των γειτονικών πληθυσμών. Το φαινόμενο κινήθηκε με αξιοσημείωτη ένταση στο πρώτο ήμισυ του 18ου αιώνα, ακολουθώντας σαφώς ηπιότερους ρυθμούς κατά το δεύτερο ήμισυ.

Η μελέτη των ειδικών παραμέτρων οδηγεί σε κάποιες ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις αναφορικά με τη δημογραφική φυσιογνωμία των επήλυδων νοικοκυριών σε αντιδιαστολή με τα υπόλοιπα: μικρότερο μέγεθος και υψηλότερη αναλογία των αρρένων, ιδιαίτερα μάλιστα των ευρισκομένων στην ενεργό ηλικία. Τα δεδομένα αυτά δεν μπορεί παρά να ερμηνεύουν και να ερμηνεύονται μέσω του τρόπου μετακίνησης του πληθυσμού: διάσπαση του νοικοκυριού στον τόπο προέλευσης και αναλογικά μεγαλύτερη συμμετοχή των αρρένων και κυρίως αυτών της παραγωγικής ηλικίας.

Η διερεύνηση των διοικουμένων από χήρες νοικοκυριών οδηγεί στο συμπέρασμα πως επρόκειτο για σαφώς μικρότερες οικιακές μονάδες, κατά ένα περίπου μέλος. Αντίθετα, τα νοικοκυριά των ευπόρων διαπιστώθηκε ότι υπήρξαν πολύ μεγαλύτερα, κατά δύο περίπου μέλη. Έτσι, εκτός του βιολογικού παράγοντα, στην πρώτη περίπτωση, τεκμηριώνεται επίσης ο σημαντικός ρόλος της οικονομικής επιφάνειας, στη δεύτερη περίπτωση, στη διαμόρφωση του εύρους των οικιακών ομάδων.